

भारतातील महिला सक्षमीकरण : एक सामाजिक बदल

डॉ. सुजाता सचिन देशमुख

सहाय्यक प्राध्यापक,

इतिहास विभाग, श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025	भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात, महिला सक्षमीकरण ही एक गुंतागुंतीची, बहुआयामी ऐतिहासिक प्रक्रिया आहे. भारतीय समाज पारंपारिकपणे पितृसत्ताक रचनेत अडकलेला आहे. जिथे महिलांना दीर्घकाळ सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित ठेवण्यात आले आहे. तथापि, स्वातंत्र्यानंतर, संविधानाने महिलांना शिक्षणाचा अधिकार, मतदानाचा अधिकार, मालमतेचा अधिकार आणि जीवनाचा सन्मान यासह समान हक्काचे आश्वासन दिले. असे असूनही व्यवहारिकदृष्ट्या हे स्पष्ट आहे की, महिला अजूनही अनेक पातळ्यावर संघर्ष करीत आहेत. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना स्वावलंबी, आत्मविश्वासू आणि सामाजिक निर्णयामध्ये सहभागी होण्यास सक्षम बनविणे. हा शोधनिबंध भारतातील महिला सक्षमीकरणाची स्थिती, तिची आव्हाने, यश, सामाजिक बदल याची भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी सादर केलेला आहे.
Keywords: भारत महिला सक्षमीकरण	
Plagiarism Check Report: Date of Report: Dec 17, 2025 Similarity Index: 3% Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.	
Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.	
How to Cite: Deshmukh, S. S. (2025). भारतातील महिला सक्षमीकरण : एक सामाजिक बदल. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), 739-743.	

प्रस्तावना :-

भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात, महिला सक्षमीकरण ही एक गुंतागुंतीची, बहुआयामी ऐतिहासिक प्रक्रिया आहे. भारतीय समाज पारंपारिकपणे पितृसत्ताक रचनेत अडकलेला आहे. जिथे महिलांना दीर्घकाळ सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित ठेवण्यात आले आहे. तथापि, स्वातंत्र्यानंतर, संविधानाने महिलांना शिक्षणाचा अधिकार, मतदानाचा अधिकार, मालमत्तेचा अधिकार आणि जीवनाचा सन्मान यासह समान हक्काचे आश्वासन दिले. असे असूनही व्यवहारिकदृष्ट्या हे स्पष्ट आहे की, महिला अजूनही अनेक पातळ्यावर संघर्ष करीत आहेत. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना स्वावलंबी, आत्मविश्वासू आणि सामाजिक निर्णयामध्ये सहभागी होण्यास सक्षम बनविणे. हा शोधनिबंध भारतातील महिला सक्षमीकरणाची स्थिती, तिची आव्हाने, यश, सामाजिक बदल याची भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी सादर केलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
- 2) सध्याच्या काळात महिला सक्षमीकरणाच्या विविध पैलूंचे (शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक) विश्लेषण करणे
- 3) महिला सक्षमीकरणात सरकारी योजना, धोरणे आणि कायदे यांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
- 4) समाजातील महिलाबद्दलचा दृष्टिकोन आणि मानसिकतेतील बदलाचे परीक्षण करणे.
- 5) महिला सक्षमीकरणातील अडथळे दूर करून त्यासाठी उपाययोजना राबवणे.

संशोधन पद्धती:-

शोध निबंध गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनावर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये सरकारी कागदपत्रे, वर्तमानपत्रे, संशोधन पत्रिका, ग्रंथालयातील विविध संदर्भ ग्रंथांचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील महिला सक्षमीकरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

भारतात महिला सक्षमीकरण प्राचीन काळातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनात खोलवर रुजलेले आहे. वैदिक काळ हा महिला शिक्षण आणि सामाजिक स्वातंत्र्याचा सुवर्णकाळ मानला जातो, ज्यामध्ये गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा आणि अपला यासारख्या विद्वान महिलांनी केवळ वैदिक ज्ञानच मिळवले नाही. तर तात्विक वादविवादांमध्येही भाग घेतला, पुरुषांसोबत समान दर्जा मिळवला. या महिलांची उपस्थिती दर्शवते की, त्या काळात महिलांना बौद्धिक आणि सामाजिक प्रगतीची संधी होती. परंतु कालांतराने, समाजात संरचनात्मक बदल झाले आणि महिलांचा दर्जा घसरू लागला.¹ वैदिकोत्तर काळात धार्मिक ग्रंथांच्या अर्थ लावण्यामुळे पितृसत्ताक प्रवृत्तींना बळकटी मिळाली. ज्यामुळे महिलांचे स्वातंत्र्य मर्यादित झाले. मध्ययुगीन काळात ही घसरण अधिक तीव्र झाली. या काळात बालविवाह, सती, पडदापद्धती आणि विधवांचा सामाजिक बहिष्कार यासारख्या वाईट प्रथा व्यापक झाल्या. महिलांना शिक्षण, सार्वजनिक जीवन आणि मालमत्तेचे हक्क नाकारले गेले, ज्यामुळे त्या पुरुषांवर अवलंबून राहू लागल्या.²

ब्रिटिश राजवटीतील सामाजिक सुधारणा चळवळींनी चेतना पुन्हा जागृत केली. राजा राममोहन रॉय यांनी सती प्रथा बंद करण्यासाठी लढा दिला, ज्यावर अखेर इ. स. 1829 मध्ये बंदी घालण्यात आली. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवा पुनर्विवाह आणि महिला शिक्षणाचा पुरस्कार केला. महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी शाळा स्थापन केल्या. आणि दलित महिला हक्कांसाठी चळवळींचे नेतृत्व केले. त्यांनी महिलांना सामाजिक अत्याचाराविरुद्ध उभे राहण्यास शिकवले.³

स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचा सहभाग हा भारताच्या महिला सक्षमीकरणात एक महत्त्वाचा टप्पा होता. राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल, अरुणा असफ अली आणि सरोजिनी नायडू यांसारख्या अनेक महिलांनी केवळ स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला नाही तर नेतृत्वाची भूमिकाही बजावली. या काळात महिलांनी हे दाखवून दिले की, त्या केवळ घरगुती जीवनापुरत्या मर्यादित नव्हत्या तर त्यांचा सामाजिक, आणि राजकीय प्रभावही मजबूत होता.⁴

स्वातंत्र्यानंतर, भारतीय संविधानाने महिलांना कायदेशीररित्या समान हक्क दिले - जसे की समानतेचा अधिकार,

मतदानाचा अधिकार, मालमत्तेचा अधिकार आणि शिक्षण आणि कामाच्या ठिकाणी समान संधींचा अधिकार. यावरून हे स्पष्ट होते की महिला सक्षमीकरणाचा ऐतिहासिक प्रवास केवळ संघर्षाचाच नाही तर जागृती, आत्मविश्वास आणि बदलाचा देखील आहे. तथापि, या कायदेशीर तरतुदी असूनही, सामाजिक वर्तनातील खोलवर रुजलेली असमानता, भेदभाव आणि रूढीवादी कल्पना दूर करणे ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे, ज्यासाठी आजही सतत प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे, भारतातील महिला सक्षमीकरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी एक प्रेरणादायी, आव्हानात्मक आणि गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे, जी आधुनिक समाजाचा पाया मजबूत करत आहे.⁵

सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात सक्षमीकरण :-

सामाजिक सक्षमीकरण :-

आज, महिला शिक्षण, आरोग्य, विवाह आणि कुटुंब नियोजन यासारख्या मुद्द्यांवर आपले मत व्यक्त करू लागल्या आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP), बेटा बचाओ-बेटा पढाओ, पोषण अभियान (मुलांसाठी शिक्षण) यासह इतर योजनांनी महिलांचा सामाजिक दर्जा मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. असे असूनही, ग्रामीण आणि मागास भागात लिंग-आधारित भेदभाव, घरगुती हिंसाचार, स्त्री-भ्रूणहत्या आणि हुंडायासारख्या समस्या अजूनही प्रचलित आहेत.

राजकीय सक्षमीकरण :-

भारतीय संविधानाने महिलांना समान मतदानाचा अधिकार दिला. 73 व्या आणि 74 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे, पंचायती राजसंस्थांमध्ये महिलांना 33% आरक्षण देण्यात आले, ज्यामुळे लाखो महिलांना गाव, तालुका आणि जिल्हास्तरीय राजकारणात सहभागी होता आले. काही राज्यांमध्ये, हे आरक्षण 50% पर्यंत वाढवण्यात आले आहे. शिवाय, संसदेत महिला आरक्षण विधेयकाच्या चर्चेने राजकीय सहभाग आणखी मजबूत केला आहे.⁶

आर्थिक सक्षमीकरण :-

महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य हे सक्षमीकरणाचा एक महत्वाचा आधारस्तंभ आहे. स्वयं-मदत गट (SHG), महिला बँका, मुद्रा योजना, स्टार्टअप इंडिया आणि डिजिटल इंडिया यासारख्या योजनांद्वारे महिलांना स्वयंरोजगार, प्रशिक्षण आणि आर्थिक मदत दिली जात आहे. परंतु असंघटित क्षेत्रातील महिला, घरकामगार आणि शेती कामगारांसाठी अजूनही संरक्षित वातावरणाचा अभाव आहे.⁷

महिला सक्षमीकरणात शिक्षणाची भूमिका:-

शिक्षण ही महिला सक्षमीकरणाचा कणा आहे. ते केवळ आत्मविश्वास आणि आत्मनिर्भरता वाढवत नाही तर महिलांना सामाजिक दुष्कर्म आणि अंधश्रद्धांबद्दल जागरूक करते. सर्व शिक्षा अभियान, मध्यान्ह भोजन योजना, किशोरवयीन मुलींची योजना आणि डिजिटल साक्षरता मोहीम (DSL) यासारख्या सरकारी कार्यक्रमांनी महिला शिक्षणाला चालना दिली आहे. तथापि, मुलींमध्ये गळतीचे प्रमाण, उच्च शिक्षणात कमी सहभाग आणि तांत्रिक शिक्षणात अल्पसंख्याक उपस्थिती ही आव्हाने आहेत.⁸

महिला सक्षमीकरण आणि माध्यमे :-

महिला सक्षमीकरणाला चालना देण्यात माध्यमांनी सकारात्मक भूमिका बजावली आहे. महिलांच्या कामगिरी, संघर्ष आणि समस्या मुख्य प्रवाहात आणण्यात सोशल मीडिया, टीव्ही, रेडिओ आणि प्रिंटमीडिया प्रशंसनीय आहेत. त्याचवेळी, महिलांचे वस्तुनिष्ठीकरण, नकारात्मक चित्रण आणि ट्रोलिंग असे नकारात्मक पैलू अनेकदा समोर येतात, जे माध्यमांच्या दुहेरी भूमिकेवर प्रकाश टाकतात.⁹

सामाजिक मानसिकता आणि आव्हाने :-

भारतातील महिला सक्षमीकरणासमोरील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे सामाजिक मानसिकता. आजही, अनेक समुदायांमध्ये, मुलींना ओझे मानले जाते. कामाच्या ठिकाणी लिंगभेद, लैंगिक छळ, वेतनातील असमानता आणि नेतृत्वाच्या संधींचा अभाव यामुळे महिलांच्या प्रगतीत अडथळा येतो. आधुनिक क्षेत्रातही "काचेची कमाल मर्यादा" सारख्या संकल्पना अस्तित्वात आहेत. याव्यतिरिक्त, बालविवाह, घरगुती हिंसाचार, धार्मिक कट्टरता, रूढीवादी परंपरा आणि शिक्षणाचा अभाव हे घटक महिला सक्षमीकरणात गंभीर अडथळे आहेत.¹⁰

महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी धोरणे आणि योजना :-

भारत सरकारने महिलांच्या सर्वांगीण विकास आणि सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना आणि धोरणे सुरू केली आहेत, ज्या केवळ त्यांच्या शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठीच नव्हे तर त्यांना समाजात स्वाभिमानाने जीवन जगण्यास सक्षम करण्यासाठी देखील लक्षित आहेत. या योजना बहुआयामी आहेत - शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक सक्षमीकरण, सुरक्षा आणि सामाजिक आदर यासारख्या अनेक क्षेत्रांचा समावेश आहे.

बेटी बचाओ, बेटी पढाओ (बीबीबीपी) :-

2015 मध्ये सुरू झालेली ही योजना प्रामुख्याने स्त्रीभ्रूण हत्येच्या प्रथेला आळा घालणे आणि मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे हे आहे. ही योजना प्रामुख्याने बाललिंग गुणोत्तर खूप कमी असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये केंद्रित आहे. सामाजिक जागरूकता वाढवणे, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि मुलींना जन्मापासूनच सन्मान आणि संरक्षण प्रदान करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.¹⁰

सुकन्या समृद्धी योजना :-

मुलींच्या उच्च शिक्षण आणि लग्नासाठी आर्थिक मदत देण्यासाठी सुरू केलेली ही एक लहान बचत योजना आहे. पालक किंवा पालक त्यांच्या मुलीच्या नावाने खाते उघडू शकतात, नियमित ठेवीवर उच्च व्याज मिळवू शकतात. ही योजना मुलींच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी एक प्रभावी पाऊल आहे.¹¹

प्रधानमंत्री मातृवंदना योजना (PMMVY) :-

ही योजना गर्भवती आणि स्तनपान देणाऱ्या मातांसाठी पोषण आणि आरोग्य सेवेला प्रोत्साहन देते. पहिल्यांदाच आई होणाऱ्यांना गर्भधारणे दरम्यान पोषण आणि आरोग्याकडे विशेष लक्ष देण्यास सक्षम करण्यासाठी ती ₹5000 ची आर्थिक मदत देते. ही योजना मातृहक्क आणि आरोग्यासाठी सरकारची वचनबद्धता दर्शवते.¹²

उज्ज्वला योजना :-

ही योजना ग्रामीण आणि गरीब महिलांना स्वच्छ स्वयंपाक इंधन (LPG) प्रदान करून धुरापासून मुक्त करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. पारंपारिक चुलीवर स्वयंपाक केल्याने होणारे आजार कमी करण्यात आणि महिलांच्या आरोग्याचे रक्षण करण्यातही योजना अत्यंत यशस्वी ठरली आहे. ती महिला सक्षमीकरणला आरोग्य आणि पर्यावरण संरक्षणाशी जोडते.

कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, 2013 :-

हा कायदा कामाच्या ठिकाणी महिलांसाठी सुरक्षित वातावरण सुनिश्चित करतो. प्रत्येक संस्थेत तक्रार समितीची स्थापना, गोपनीयतेचे संरक्षण, वेळेवर सुनावणी आणि न्यायालयीन प्रक्रिया याची तरतूद करतो. हा कायदा कामाच्या ठिकाणी महिलांना सन्मान आणि सुरक्षितता प्रदान करण्याच्या दिशेने एक मोठे पाऊल आहे.¹³

महिला हेल्पलाइन 181 :-

ही एक संपूर्ण भारतातील टोल-फ्री हेल्पलाइन आहे जी संकटात सापडलेल्या महिलांना त्वरित मदत देण्यासाठी सुरू करण्यात आली आहे. ती कायदेशीर सल्ला, पोलिस मदत, वैद्यकीय आणि मानसिक समुपदेशन या सारख्या सेवा देते. हा उपक्रम महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी एक शक्तिशाली व्यासपीठ म्हणून उदयास आला आहे.¹⁴

निष्कर्ष :-

भारतात महिला सक्षमीकरणाचा प्रवास हा एक बहुआयामी, गुंतागुंतीचा आणि विकसित होणारा प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये ऐतिहासिक वचनबद्धता, सामाजिक चळवळी, धोरणात्मक उपक्रम आणि वैयक्तिक प्रयत्नांचे संयोजन समाविष्ट आहे. जरी आज महिलांना संवैधानिक अधिकार, शैक्षणिक संधी, रोजगाराचे स्वातंत्र्य आणि राजकीय प्रतिनिधित्व यासह असंख्य फायदे मिळत असले तरी, सामाजिक दृष्टिकोन, लिंगभेद आणि रूढीवादी मानसिकतेमुळे हे सक्षमीकरण अपूर्ण राहिले आहे. हे देखील स्पष्ट आहे की जोपर्यंत पारंपारिक विचारसरणी आणि पितृसत्ताक संरचना समाजात कायम आहेत तोपर्यंत केवळ कायदेशीर उपाययोजना किंवा सरकारी योजनांद्वारे महिलांना सक्षम केले जाऊ शकत नाही. लिंग असमानता आव्हानात्मक राहते. महिला सक्षमीकरणासाठी सतत जनआंदोलन आवश्यक आहे. ज्यामध्ये पुरुषांनीही सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे. त्याचबरोबर शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वातंत्र्य,

निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य आणि सामाजिक आदर हे पाचस्तंभ आहेत जे महिलांना सक्षम बनवण्यात निर्णायक भूमिका बजावतात. शिवाय, महिलांना केवळ अधिकारांच्या दृष्टिकोनातून न पाहता सामाजिक नेतृत्व, धोरणनिर्मिती आणि सांस्कृतिक पुनर्जागरणाचे घटक म्हणूनदेखील ओळखले जाणे आवश्यक आहे. आज, भारत डिजिटल, जागतिक आणि समावेशक विकासाकडे वेगाने प्रगती करत असताना, महिला सक्षमीकरण केवळ एक ध्येयच नाही तर एक आवश्यक अट बनते. म्हणूनच, महिला सक्षमीकरण ही केवळ सामाजिक न्यायाची गरज नाही तर भारताच्या समग्र आणि शाश्वत विकासाचा कणादेखील आहे. जेव्हा महिला सक्षम होतात तेव्हाच भारत एक सुसंवादी, प्रगतीशील आणि न्याय्यराष्ट्र बनू शकतो.

संदर्भसूची :-

- 1) एल.पी.शर्मा, प्राचीन भारताचा इतिहास (पूर्व ऐतिहासिक युग ते 1200 इ. स.), कोणार्क पब्लिशर्स प्रायव्हेट लिमिटेड, दिल्ली 1981 पृ. क्र. 41.
- 2) एल.पी.शर्मा, उपरोक्त पृ. क्र. 44.
- 3) कौलेश्वर राय, आधुनिक भारत, किताब महल, नागपूर. 1984, पृ. क्र.139.
- 4) तारा धर्माधिकारी, स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्री, ऑगस्ट क्रांती महोत्सव समिती, मुंबई. पृ. क्र.42
- 5) डॉ. पद्मजा पाटील, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. पृ. क्र.165.
- 6) डॉ. शुभांगी गोटे - गव्हाणे, महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. 2004. पृ. क्र. 35
- 7) डॉ. शुभांगी गोटे - गव्हाणे, किता पृ. क्र. 44
- 8) जयश्री महाजन, महिला सक्षमीकरण, अथर्व पब्लिकेशन्स धुळे, 2023. पृ. क्र. 27.
- 9) शर्मा. रितू, महिला सशक्तीकरण के नये आयम. न्यू देलरावत प्रकाशने. 2016. पृ. क्र. 89.
- 10) देशपांडे, एस. आधुनिक भारतातील लिंग असमानता, ऐतिहासिक आणि समकालीन दृष्टीकोन, आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक, 2017 खंड 52 (3), पृ. क्र. 34.
- 11) भारत सरकार. बेटी बचाओ, बेटी पढाओ योजना: मार्गदर्शक तत्वे आणि अंमलबजावणी चौकट. महिला आणि बालविकास मंत्रालय. 2015 पृ. क्र. 12.
- 12) वित्तमंत्रालय सुकन्या समृद्धी योजना: नियम आणि अद्यतने. भारत सरकार प्रकाशन विभाग. 2023 पृ. क्र.45.
- 13) आरोग्य आणि कुटुंबकल्याण मंत्रालय, प्रधानमंत्री मातृवंदना योजना: वार्षिक अहवाल 2017-18 नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रेस. पृ. क्र.39.
- 14) जयश्री महाजन, उपरोक्त पृ. क्र. 102.